IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 21 Issue 2 May 2026

O‘ZBEK TILIDA QO‘SHMA GAPLARNING PRESUPPOZITIV TAHLILI

Najmiddinova Marjona Qiyomiddin qizi
O‘zMU O‘zbek tilshunosligi kafedrasi
2-kurs magistranti
https://doi.org/10.5281/zenodo.20021425

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi qo‘shma gaplarning strukturaviy, semantik va kommunikativ xususiyatlari tahlil qilinadi. Qo‘shma gap sodda gapdan farqli ravishda ikki va undan ortiq predikativ birlik asosida shakllanishi, bir nechta hukmni ifodalashi bilan izohlanadi. Ishda qo‘shma gaplarning uyushiq kesimli sodda gap va uyushgan gaplardan farqli jihatlari aniq misollar orqali ko‘rsatib beriladi. Shuningdek, teng va tobe sintaktik aloqa asosida yuzaga keluvchi qo‘shma gap turlari : teng tarkibli va tobe tarkibli konstruktsiyalar keng yoritiladi. Ularning formal va mazmuniy munosabatlari, bog‘lovchi vositalarning roli hamda propozitsion mazmun ifodasi tahlil etiladi. Bundan tashqari, matnda yashirin mazmun va presuppozitsiyaning ifodalanishi masalalariga ham e’tibor qaratilib, nutq ishtirokchilari uchun kontekst va til birliklarini chuqur anglash zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: qo‘shma gap, sodda gap, uyushiq kesimli sodda gap, teng tarkibli qo‘shma gap, tobe tarkibli qo‘shma gap, presuppozitsiya, teng bog‘lovchilar, nisbiy so‘zlar, ko‘makchili qurilmalar, lisoniy qolip, predikativ asos, sabab-oqibat munosabati, nomustaqil kesim, leksik ma’no, prediktiv birlik, sintaktik munosabat, kommunikativ birlik.

ANNOTATION

This article analyzes the structural, semantic, and communicative features of compound sentences in the Uzbek language. A compound sentence, unlike a simple sentence, is formed on the basis of two or more predicative units and expresses multiple propositions. The study demonstrates, through clear examples, the differences between compound sentences and simple sentences with coordinated predicates, as well as coordinated sentence structures. It also examines types of compound sentences formed through coordinate and subordinate syntactic relations: namely coordinate and subordinate constructions. Their formal and semantic relations, the role of conjunctions, and the expression of propositional meaning are analyzed. In addition, attention is given to the expression of implicit meaning and presupposition in the text, emphasizing the necessity for participants in communication to understand context and linguistic units in depth.

Keywords: compound sentence, simple sentence, simple sentence with coordinated predicates, coordinate compound sentence, subordinate compound sentence, presupposition, coordinating conjunctions, relative words, postpositional constructions, linguistic pattern, predicative base, cause-effect relation, non-independent predicate, lexical meaning, predicative unit, syntactic relation, communicative unit.

Аннотация

В данной статье анализируются структурные, семантические и коммуникативные особенности сложных предложений в узбекском языке. Сложное предложение, в отличие от простого, формируется на основе двух и более предикативных единиц и выражает несколько суждений. В работе на конкретных примерах показаны различия между сложными предложениями и простыми предложениями с однородными сказуемыми, а также с сочинёнными конструкциями. Рассматриваются типы сложных предложений,

образуемых на основе сочинительной и подчинительной синтаксической связи: сочинённые и подчинённые конструкции. Анализируются их формальные и семантические отношения, роль союзов, а также выражение пропозиционального значения. Кроме того, уделяется внимание выражению скрытого смысла и пресуппозиции в тексте, обосновывается необходимость глубокого понимания контекста и языковых единиц участниками коммуникации.

Ключевые слова: сложное предложение, простое предложение, простое предложение с однородными сказуемыми, сочинённое сложное предложение, подчинённое сложное предложение, пресуппозиция, сочинительные союзы, относительные слова, послеложные конструкции, языковая модель, предикативная основа, причинно-следственная связь, несамостоятельное сказуемое, лексическое значение, предикативная единица, синтаксическое отношение, коммуникативная единица.

KIRISH

Qo‘shma gap – tuzilishiga ko‘ra sodda gapga o‘xshash ikki va undan ortiq predikativ birlikning intonatsiya va mazmun jihatidan bir butunlik hosil etishi bilan yuzaga keluvchi gap, gapning struktural jihatdan alohida bir turi. Qo‘shma gap tuzilishi va qurilish materialiga ko‘ra sodda gapdan farq qiladi. Sodda gapning qurilish materiali so‘z yoki so‘z birikmalari bo‘lsa. Qo‘shma gapning qurilish materiali sodda gaplardir. Sodda gap bitta predikativ asosdan, qo‘shma gap esa ikki va undan ortiq predikativ asosdan tashkil topadi. [1]

Kommunikativ nuqtayi nazardan sodda gap bir fikrni, axborotni uzatish vazifasini bajarsa, qo‘shma gapda birdan ortiq hukm o‘z ifodasini topgan bo‘ladi. Shuningdek, bu alohida axborotlar asosidagi munosabat ham qo‘shma gapda qaysidir darajada bo‘rtib turadi. Masalan: *Jasmina keldi. Men shu ondayoq jo‘nadim* gaplarida ifodalangan fikrlar bir-biriga o‘zaro bog‘liq bo‘lib, gaplarning biri ikkinchisini taqozo etadi. Bu jihatdan ular *Jasmina keldi va men shu ondayoq ketdim* gapidan ajralib turadi.

Demak, qo‘shma gap grammatik shakllangan va birdan ortiq axborotni tashish uchun mo‘ljallangan nisbiy mustaqil sodda gapning grammatik, semantik, intonatsion va kommunikativ jihatdan yaxlitlangan butunligidir.

ASOSIY QISM

Qo‘shma gapni uyushiq kesimli sodda gapdan, sodda va qo‘shma gap orasidagi uyushgan gapdan farqlash lozim. Uyushiq kesimli sodda gap egasi bitta, bitta umumiy [Pm]ga ega bo‘lgan birdan ortiq kesimdan tashkil topgan gap. Misollar: 1. *Jamshid o‘qir, yozar va chizar edi.* 2. *Do‘kondorlar do‘konlarini ochib, mudrab o‘tirishardi.* 3. *Qushlar tinimsiz chug‘urlashar va charx urishar edi.* Uyushgan gap esa, aytilganidek, birdan ortiq egaga, shuningdek, bitta umumiy [**Pm**] li birdan ortiq kesimga ega bo‘lgan gap. Misollar: 1. *Bahor kelar, dala ishlari qizib ketar edi.* 2. *Jamshid o‘qir, Jahongir yozar, Isroil esa chizar edi.* 3. *Do‘kondorlar savdoga chorlab, attorlar esa mollarini maqtab o‘tirishardi”[2]*

Qo‘shma gap esa har biri o‘z [**Pm**] ga ega bo‘lgan birdan ortiq kesimdan tashkil topadi: 1. *Jamshid o‘qirdi, Jahongir yozardi, Isroil esa chizardi.*

Qo‘shma gap tarkibiga kiruvchi sodda gap orasida teng yoki tobe sintaktik aloqa mavjud bo‘ladi. Agar u teng bog‘lovchi yordamida amalga oshirilgan bo‘lsa, tenglanish deyiladi: 1. Qizim *keldi va to‘yni boshlab yubordik.* 2. *Ko‘klam keldi va dala ishlari qizib ketdi.* To‘g‘ri, bu gaplar orasida sabab-oqibat aloqasi mavjud va ularni mazmunan tobe-hokim gaplarga kiritish mumkin. Biroq gaplarda mazmunan tobelik, shaklan tenglik mavjud bo‘lganda, formal yondashuv gaplarni teng munosabatli qo‘shma gap sifatida qaraydi. Shu boisdan bog‘lovchili qo‘shma gap bog‘lovchining tabiatiga ko‘ra, bog‘langan qo‘shma gap va ergash gapli qo‘shma gapga ajraladi.

Sodda gapdagi tobelanish va tenglanish qo‘shma gaplardagi tobelanishdan va tenglashish farq qiladi. Bu quyidagilarda ko‘rinadi:

1) sodda gapda teng va tobe aloqa turli qurilmalarni vujudga keltiradi. Aniqrog‘i, teng aloqa uyushiq bo‘laklarni o‘zaro bog‘laydi: 1. *Yashil o‘rmonlar va qorli tog‘lardan o‘tdik.* 2. *Javohir o‘qir va yozar edi.* So‘z birikmalarini faqat tobe aloqa vujudga keltiradi: k*itobning varag‘i, kitobni o‘qimoq* kabi. Qo‘shma gapda esa teng va tobe aloqa bitta lisoniy birlik – qo‘shma gapning turli ko‘rinishi uchun xizmat qiladi.

Tobe va teng bog‘lovchi vosita bir xil semantik munosabatni ifoda etishi mumkin. Faqat ularda ushbu ma’no kuchli yoki kuchsizligi bilan farqlanadi: *Bahor keldi va dala ishlari qizib ketdi – Bahor keldi, shuning uchun dala ishlari qizib ketdi.* Har ikkala qo‘shma gap a’zolari orasida ham sabab-oqibat munosabati mavjud. Gaplarning ikkinchisida u kuchli, birinchisida kuchsiz. Gaplarning propozitsiyasida bu munosabat bir xil, faqat *va* bog‘lovchisi buni kuchsiz, *shuning uchun* bog‘lovchisi kuchli namoyon qilgan.

Teng tarkibli ([WP_m, WP_m] tipik ko‘rinishli) qo‘shma gap. Teng tarkibli ([WP_m ,WP_m] qolipli) qo‘shma gapning mohiyati shundaki, uning tarkibiy qismi bo‘lgan sodda gap kesimining har biri mustaqil shakllangan bo‘lib, ularni osongina alohida sodda gapga aylantirib yuborish mumkin. 1. *Men seni o‘ylayman, shuni bilasanmi?* (X.To‘xt.) 2. *Borish kerak, borish kerak.* (X.To‘xt.) 3. *Yigitni uchratish kerak, haytovur sovib qolgandir.*(N.Til.) 4. *Men seni deyman, lekin sen kimni deysan?* (S. Nur.)

Teng tarkibli qo‘shma gaplarda mustaqil kesimlik shakli (MKSh)dagi gaplar birlashtiriladi. Birlashish mazmuniy va intonatsion omil asosida, ko‘p hollarda bog‘lovchi vositasida amalga oshiriladi.

Demak, teng tarkibli qo‘shma gaplarning umumiy xususiyatini quyidagicha belgilab olamiz: [WP_m,WP_m] bu mustaqil sodda gap sifatida qo‘llana oladigan birdan ortiq gapning nutqda ma’lum bir bog‘lovchi vosita bilan o‘zaro bog‘lanishi va bitta tugal ohangga, bitta gap to‘xtamiga ega bo‘lishi. Ma’lum bo‘ladiki, [WP_m, WP_m] [WP_m-WP_m] umumiy qolipining oraliq bir ko‘rinishi sifatida lison va nutqqa daxldor bo‘ladi. [WP_m,WP_m] tipik qurilishli gap [W] va [Pm], shuningdek, (**S**) xususiyatiga ko‘ra farqlanadi.

Tobe tarkibli (“[WP_m → WP_m] tipik ko‘rinishli) qo‘shma gapda har ikkala sodda gap ham shakllangan [Pm]ga ega bo‘lsa-da, birinchi gapning markazi mustaqil sodda gap kesimi (MKSh) bo‘la olmaydi. U hamisha tobe gap markazini shakllantiruvchi vosita sifatida o‘z mazmunini namoyon qilish uchun o‘zidan keyin mustaqil holda namoyon bo‘la oladigan, voqelanishi uchun oldingi gapga ehtiyoj sezmaydigan gap bo‘lishini taqozo qiladi. Boshqacha aytganda, bu tipik ko‘rinishli gap tarkibidagi oldingi sodda gapning kesimi NKSh bilan, keyingisi MKSh bilan shakllangan bo‘ladi. *Firuza toshli uzukni olar ekan, Saidaxonning ko‘zlari quvonchdan yaltirab ketdi.* (S.Ahmad)

Berilgan gapda birinchi sodda gap mustaqil qo‘llana olmaydi, qo‘llanganda ham ushbu qo‘shma gap tarkibidagi ma’noni bera olmaydi. Keyin turgan sodda gap esa bunday emas.

Tobe tarkibli qo‘shma gap tarkibidagi nomustaqil kesimni hosil qiluvchi turli-tuman vosita bor. Nomustaqil kesim shaklining o‘zbek tilidagi tipik vakili shart mayli qo‘shimchasi *-sa* dir. Masalan, *Men o‘qisam, u eshitadi* gapida *U eshitadi* gapi o‘z holicha mustaqil sodda gap bo‘lib kela oladi, *Men o‘qisam* qismi esa qo‘shma gap tarkibidan tashqarida shu holicha mazkur mazmunni bera olmaydi.

-(a)r+di shakli ham tobe tarkibli qo‘shma gapni hosil qiladi. Bu shakl ko‘p hollarda *-ar edi* ko‘rinishida keladi.

-(a)r+di shakli qo‘shma gap tarkibidagi sodda gap kesimini shakllantirganda ikki xil vazifa bajaradi: *Halim o‘qirdi* gapida fe’lning zamon shakli vazifasida kelgan. *Halim o‘qirdi, ukasi qo‘ymadi* gapida esa *-(a)rdi* “o‘qigan bo‘lardi” ma’nosini voqelantirishi uchun keyingi gap zarur. Demak, bunday holda *-(a)rdi* bog‘lash, tobelash vazifasini bajarmoqda.

-*gan edi* shakli, odatda, tobe tarkibli qo‘shma gaplarni ham hosil qiladi.

Ko‘rinadiki, qo‘shma gap tarkibiy qismlarining hokim-tobelik munosabatini namoyon qilishda nisbiy so‘z nomustaqil kesimlik shakliga qo‘shimcha vositadir.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Qo‘shma gapning ma’noviy va struktur tasnifi ko‘p holda o‘zaro farqlanadi.

Formal sintaksis qo‘shma gap tasnifida ko‘p hollarda ularning nutqiy belgi-xususiyati, zohiriy alomatiga tayanadi. Substansial sintaksis tasnifi esa qo‘shma gapning lisoniy mohiyatidan kelib chiqqan holda amalga oshiriladi.

Ma’lumki, qo‘shma gapning tur va ko‘rinishini o‘rganishda sodda gapning eng kichik qolipi asos qilib olingan. Sodda gapning eng kichik qolipi [**WPm]** dan iborat bo‘lsa, mantiqan qo‘shma gapning qurilish qolipi

[W_1P_{m1}-W_2P_{m2}-W_3P_{m3} · *n*] dir.

Qo‘shma gapning lisoniy qolipi [**W_1P_{m1}-W_2P_{m2}-W_3P_{m3}·n]** ekanligini nazarda tutgan holda qo‘shma gapning eng kichik qolipi uchun [**WP_m-WP_m**] ramzidan foydalaniladi.

Susbtantsial tilshunoslikda, har bir lisoniy birlik ongimizda ma’lum bir shakl va mazmunning barqaror yaxlitligi sifatida yashaydi va xususiy hodisa sifatida nutqqa chiqadi. Bu nutqiy ko‘rinish behisob miqdorga ega. Biroq ular bilan lisoniy birlik (umumiylik*)* orasida tipik ko‘rinish mavjud bo‘ladi. Yuqoridagi [**WP_m-WP_m**] tipik ko‘rinish [**WP_m, WP_m], [$WP_m \rightarrow WP_m$]** va **[$WP_m \leftrightarrow WP_m$**] oraliq ko‘rinishlari orqali nutqiy gapga aylanadi.

Bu oraliq ko‘rinishlar bir qarashda an’anaviy bog‘lovchisiz, ergash gapli va bog‘langan qo‘shma gaplarning ramziy ko‘rinishidek tasavvur uyg‘otadi. (Masalan, *Bahor keldi va gullar ochildi* – [**WP_m, WP_m**], *Bahor kelsa, gullar ochiladi* [**$WP_m \rightarrow WP_m$**] va *Bahor kelsa va gullar ochilsa* – [**$WP_m \leftrightarrow WP_m$]** kabi). Aslida bu qurilish qoliplari qo‘shma gap tarkibidagi sodda gapni bog‘lovchi vositaga ko‘ra emas, balki qo‘shma gap tarkibidan chiqarilganda mustaqil qo‘llana olish-olmaslik belgisi asosida amalga oshirilgan. Bunda, albatta, asos sifatida kesimlik turlari – MKSh va NKSh ga tayaniladi.[3]

Demak, qo‘shma gaplarning lisoniy struktur turlarini belgilashda asosiy omil – qo‘shma gap tarkibidagi to‘liq shakllangan sodda gaplarning o‘zaro munosabati va sodda gapning har birining nutqiy jarayonda qo‘shma gap tarkibida voqelangan ma’nolari bilan qo‘llana olish yoki qo‘llana olmasligi belgisi.

Qo‘shma gaplar orqali ham presuppozitsiya yuzaga kelishi mumkin. Ishimizda qo‘shma gap mazmunining tinglovchi tomonidan anglashilish muammolari pragmatik jihatdan tahlili amalga oshiriladi va qo‘shma gaplar orqali shakllanadigan presuppozitsiya ko‘rib chiqiladi.

XULOSA

Presuppozitsiya til birligining “ichki imkoniyati”ni namoyish etadigan hodisa hisoblanadi. Presuppozitsiyada til birligining bevosita kuzatishda berilmagan semantik xususiyati yuzaga chiqadi. Presuppozitsiya ixcham shakllar orqali ko‘p ma’lumot berishga xizmat qiladi. Shu tariqa gaplarda semantik sintaktik assimetriya paydo bo‘ladi.

Presuppozitsiyada nutq ishtirokchilari voqelik haqidagi qo‘shimcha ma’lumot yashirin ifodasini anglab yetishlari lozim. Bu ma’lumot ba’zan gapda aks etgan propozitsiyaga zid xarakterda bo‘lsa, ba’zan mazkur propozitsiyani semantik jihatdan to‘ldiradi.

Kishilarning o‘zi qurshab turgan olam haqidagi universal bilimlari va til haqidagi ko‘nikmalari natijasida ayrim so‘zlarning leksik ma’nolarida ham presuppozitsiyaga o‘rin ochilishi mumkin. So‘zining leksik ma’nosi va til haqidagi umumiy bilish fondi so‘zlovchilar uchun presuppozitsiyani tushunarli qiladi.

Qo‘shma gaplarda presuppozitsiya yuzaga kelishiga omil bu qo‘shma gap qismlarini bog‘lovchi vositalar (teng bog‘lovchilar, nisbiy so‘zlar, ko‘makchili qurilmalar va boshqalar)

hisoblanadi. Bundan tashqari qo‘shma gaplarda presuppozitsiyani yuzga keltirishda iboralar, mustaqil va yordamchi so‘z turkumlari hamda ba’zan so‘z birikmasi ham yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ғуломов А. Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – Б. 200.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б, Бокиева Г. Курбанова М., М.Юнусова, Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2010. – Б. 542.
3. Ҳакимов М. Тагмаъно ва тагбилим хусусида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. - Тошкент. - 2001. - №1. – Б. 133.
4. Семенова. Н. Г. Пресуппозиция как способ связи между высказываниями. Диссертация. – М., 1984. – С. 35.;
5. Langendoen D.T. Presupposition and assertion in the semantic analysis of noun and verbs in English. – in: semantics. Cambridge: Cambr. Univ. press, 1971. – P. 174.;
6. Lakoff G. Pragmatics in natural logic. – Formal semantics of natural language. Cambr., 1975. – P. 171.
7. Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап//Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1986. – №6. – Б. 28-42.
8. Рахимов У. Ўзбек тилида юкламалар пресуппозицияси номзодлик дис. – Самарканд, 1994.
9. Гак В. Г. Теоретическая грамматика французкого языка. Синтаксис. – М., 1981. – С. 14.
10. www.ziyouz.com